

המקורות התנועתיים המנוגדים של הציונות

אליעזר שביד

א.

את השם 'ציונות' (Zionismus) העניק לרעיונו של הרצל מזכירו, נתן בירנבוים, בזמן ארגון הקונגרס הציוני הראשון. בירנבוים עצמו היה בתחילת דרכו פעיל של תנועת חיבת ציון החילונית בווינה, תלמידו וחברו של פרץ סמולנסקין, עורך 'השחר'.

החידוש של הרצל היה הקמת הסתדרות ציונית שמטרתה לשמש מסגרת פוליטית, לאחד את העם היהודי לישות לאומית אחת, לייצג אותו לפני המדינות שבהן נפוץ העם הגולה מארצו ולהילחם על האינטרסים שלו כלאום. בכלל זה תוכן שההסתדרות תנהל משא ומתן עם טורקיה ועם אנגליה - בעלת ההשפעה האימפריאלית על טורקיה - כדי לאפשר ליהודים המעוניינים - ובייחוד ליהודי מזרח אירופה (שמדינותיהם סירבו להעניק להם זכויות אזרח וניהלו נגדם מצור כלכלי מלווה בפרעות כדי לאלצם להגר מהן) - להתיישב התיישבות מתוכננת ולמצות בה את יכולותיהם הכלכליות, הטכנולוגיות והאדמיניסטרטיביות המודרניות. נוסף על כך תוכן שההסתדרות תסייע להעביר את ההמונים לציוויליזציה הקולטת, ליישבה ולפתחה.

כל אלו קסמו לבירנבוים בתחילת דרכו המשותפת עם הרצל. מנקודת ראותו כחובב ציון ותיק היה החידוש המודרני של הרצל חידוש ארגוני-טכני ולא מהותי, אבל מבחינת ההגשמה הוא נראה גורלי: דרכה של חיבת ציון הייתה ארוכה מדי; היא סיפקה את חובבי ציון בהווה, כי נתנה לחיים בגלות ממד של תקווה לעתיד טוב יותר. אבל הרצל, שהיה כתב בכיר של עיתון וינאי, ידע להעריך טוב יותר את מה שהאנטישמיות צפנה ליהודים בעתיד הקרוב. הוא חזה את האסון הקרב וחש שאין בידי היהודים את כל הזמן הנחוץ לתנועת חיבת ציון להגשמת מטרתה; המדינה היהודית המודרנית הייתה נחוצה לו מיד, כדי שיוכל להכין לעצמו "מקלט בטוח במשפט העמים".

האנטישמיות כבר פעפעה לשלטון אפילו במדינות אירופה הליברליות. תקוות האמנציפציה הפכה למעשה למלכודת מוות, ולא הייתה ברירה אלא להשתמש באנטישמיות - שהרצל ראה בה את תוצר הלאומנות המודרנית ולא רק שריד לשנאת היהודים הדתית הימ'בינימית - כדי לשכנע את עמי אירופה לסייע ליהודים לצאת מתוכם וכדי לעורר את היהודים לעשות כל מאמץ להיחלץ ממלכודת המוות, מהר ככל האפשר.

תחילה קיווה הרצל לגייס בדרכה של חיבת ציון את האמצעים למהלך המדיני שיזם: שכנוע אדירי הממון היהודים, שהייתה להם גם השפעה על השלטונות, להירתם למפעל. הוא הניח שהם יהיו מעוניינים להיפטר מהמוני אחיהם העניים, המפנים אליהם את האיום האנטישמי. אולם כאשר התברר לו שאדירי ההון סבורים כי תוכניתו היא הזיה מסוכנת וכי אינם מוכנים להניח את ממונם ואת השפעתם על קרן הצבי, החליט לפנות היישר אל העם ולהקים את ההסתדרות הציונית בתור "מדינה שבדרך", שתייצג את העם היהודי לפני האומות כגוף לאומי עצמאי הנושא באחריות לאינטרסים הלאומיים שלו וחותר לנרמל את מצבו על ידי השתלבות כלאום עצמאי בארצו בין לאומי אירופה (אוטואמנציפציה). כאמור, רעיון האיחוד של כל העם היהודי במסגרת ייצוגית אחת שתגונן על האינטרסים הקיומיים של כל פזוריו הוא ששכנע את בירנבוים, יליד פולין ומזכירו של הרצל, איש חיבת ציון החילונית, להצטרף למפעל המדיני הגדול. עם זאת, כאשר התברר לו שהרצל ממוקד אך ורק בהוצאת היהודים מארצות מושבם מהר ככל האפשר – ושעל ידי כך הוא מפלג את העם בין מי שרואים את הפתרון כמוהו לבין מי שמחפשים את הפתרון בתפוצות, וגם בין המגמות השונות שהתגלו בוויכוחים בין התנועות שנכנסו למסגרת ההסתדרות הציונית – התייאש מהרצל ומתוכניתו, פרש מההסתדרות הציונית והתחיל לחפש את הדרכים לאיחוד העם ולהצלת זהותו מפני סכנת הטמיעה האורבת לו. שלא כמו הרצל, ושלא כמו אחד העם ושמעון דובנוב, ראה בירנבוים בהתבוללות ובפילוג העם על פרשת הדרכים של המודרנה את הסכנה העיקרית לקיומו כעם.

כאמור, סיבת הפילוג שגרמה הקמת ההסתדרות הציונית הייתה, לדעת בירנבוים, הדגשת היתר מצד הרצל להקמת המדינה בלי להתחשב באינטרסים של חלקי העם השונים. בדיעבד, רק המיעוט שכבר התארגן בתנועות של חיבת ציון נכנס למסגרת ההסתדרות הציונית, ואילו ברוב העם עוררה ההסתדרות הציונית התנגדות, משני כיוונים (סותרים: א) בקרב המתבוללים בארצות מרכז ומערב אירופה; ב) בקרב החרדים הקיצוניים, שעדיין היו רוב העם היהודי במזרח אירופה ובארץ ישראל.

כלומר, חלק גדול מבני העם היהודי, שלמענם רצה הרצל להקים את המקלט הבטוח ראה בתוכניתו איום על זהותו של העם ועל קיומו. על מתנגדים אלה נוסף חלק גדל והולך מן הדור הצעיר המתחלן, שמרד בהוריו האדוקים, השליך את יהבו על המהפכה הקומוניסטית וקיווה שהיא תיצור עולם ללא לאומים וללא הפליות על רקע של גזע, מין ומעמד חברתי.

התנועות המתבוללות נאחזו בתקוות האמנציפציה או במהפכה החברתית העתידה לבוא. הן הרחיקו לכת בהזדהותן עם האליטות הנאורות במדינות הלאום ובהסתגלותן לתנאים שהציגו אותן אליטות להתאזרחות המלאה במדינותיהם. תנועות אלו כבר לא יכלו לחזור בהן, וגם לא היה להן לאן לחזור. מבחינתן, חבריהן כבר היו גרמנים, צרפתים, אנגלים, רוסים, פולנים או אזרחי העולם (קוסמופוליטיים), ורק מבחינת הגויים עוד נחשבו,

על כורחם, יהודים. לכן, הם נאלצו להתארגן כדי להילחם על זכותם להיטמע סופית בסביבותיהם הלאומיות או המעמדיות.

לעומת זאת התנועות החרדיות, שתחילה נטו ספונטנית לרעיון חיבת ציון הדתית שבקע מהן, חזרו בהן נוכח תוכניתו של הרצל להקים בארץ הקודש מדינה יהודית חילונית, שתלך בחוקות הגויים ותפריד את הדת מן המדינה. הרצל נתקל במכשול שלא צפה מראש. הוא לא נתן דעתו על כך שתוכניתו מחייבת את התנועות הדתיות האורתודוקסיות לצאת ממסגרת התאוקרטיה הרבנית, המבוססת על הקהילה המסורתית, שעל ידה התקיים העם במשך כל דורות הגלות, ולהיכנס למסגרת חילונית ליברלית, שמבחינתם הייתה התבוללות חמורה יותר מן ההתבוללות של היחידים: התבוללות קיבוצית של העם כולו. מנקודת הראות של התנועות המתבוללות הייתה אפוא הציונות המדינית של הרצל הודאה בוטה שהיהודים הם זרים בארצות מושבם וכי ברצונם לפרוש ממדינות מושבם ולזכות באזרחות במדינה שלהם. המתבוללים ראו בהצהרה זו אישור להתנגדות האנטישמית לאמנציפציה ואפילו נכונות לשתף פעולה עם הדרישה האנטישמית לגרש את היהודים מן הארצות שבהן ישבו דורות רבים. מבחינת התנועות שנלחמו על הגשמת האמנציפציה הייתה זו אפוא נעיצת סכין בגבן, פשוטו כמשמעו.

החרדים שהשתייכו לחיבת ציון הדתית נחלקו בתגובתם לשני מחנות עוינים זה את זה. מחנה אחד נפגע, אבל לא ויתר על החזון של חיבת ציון הדתית, והיה מוכן להיכנס למסגרתו המדינית של הרצל, היעילה מזו של חיבת ציון, בתנאי שייסוג מרעיון הפרדת הדת מן המדינה ולא יתערב בנושאי החינוך והתרבות של היהדות הדתית. אנשי מחנה זה קיוו כי התנועה תוכל להשפיע על התפתחותו הרוחנית של היישוב החדש שיקום בארץ ויורכב ממילא על ידי הרוב הדתי. המחנה האחר ראה בתוכניתו של הרצל כפירה באלוהי ישראל ובתורתו, ולכן גם מרידה נגד מלכויות הגויים. על הטענה שסכנת עקירה והשמדה פיזית אורבת לעם היהודי בגלל האנטישמיות השיבו שהמרידה הציונית נגד רצון שמיים ונגד רצון מלכויות הגויים היא סיבת האנטישמיות.

על הפילוגים מבחוץ נוסף, כאמור, הפילוג הפנימי. הרצל הקים מסגרת דמוקרטית פרלמנטרית, שבה התארגנו תנועות מפלגתיות כלל-יהודיות, שייצגו את האידיאלים המגוונים שפיעמו בתנועות הרנסנס הלאומי והתארגנו בעבר במסגרות הרופפות של תנועות חיבת ציון. בדרך זו הוא העלה את רמת היעילות בהגשמה, אבל כפה ממסד ריכוזי-אדמיניסטרטיבי, מעין מדינתי, האוכף מדיניות מלמעלה כלפי מטה. הוא חידד את הניגודים המפלגתיים, והם הפכו למאבקי כוח על חלקה של כל מפלגה במסגרת הכללית. ברור שהתמסדות יעילה אך פלגנית זו המריצה את המחלוקת האידיאולוגית בין המפלגות על הגדרת מטרות הציונות ועל התוויית דרכי ההגשמה של המסגרת כולה, שאמורה הייתה לפעול על סמך ההון הלאומי שיצטבר בקרנותיה ועל פי ההסכמים המדיניים עם השלטון בארץ.

מכאן משתמעת הקביעה הפשוטה: למסגרת החדשה שיזם הרצל נכנסו למעשה התנועות של חיבת ציון שפעלו לפני כן במסגרות עצמאיות רופפות, בלי לשנות את זהותן האידיאולוגית. על ידי ההסתדרות הציונית ייסד הרצל גם את המפלגה שלו, שאימצה את מדיניותו: הציונות הכללית. הציונות הכללית הייתה רק אחת המפלגות שהנהיגו את ההסתדרות הציונית בגולה, אך לא בארץ ישראל, והיא נאלצה להתאים את עצמה לדרישות שעלו מן המפלגות האחרות, אחרת הייתה ההסתדרות הציונית מתפרקת לאלתר, שהרי כמדינה בדרך נאלצה גם היא לפעול על בסיס התנדבותי.

המצע המדיני הכללי של ההסתדרות הציונית נוסח תוך כדי ההתמודדות הפנימית והחיצונית על יסוד ההסכמות שהושגו. למעשה היה צורך להתאים את המצע הכללי בהדרגה לדרישות המינימום של תנועות חיבת ציון למיניהן, שהמשיכו ללכת כל אחת בדרך שקבעה לעצמה בימי היווסדה. אחרי מותו של הרצל התברר ליורשיו שתוכניתו המקורית אינה ניתנת להגשמה, וכך נאלצו גם הם לחזור לדרכי ההגשמה הרנסנסיות של תנועת חיבת ציון, אם כי בתנופה ארגונית ומדינית גדולה הרבה יותר. האפוטרופסות של אדירי ההון הפרטי הומרה בקרנות הלאומיות, שההסתדרות הציונית הצליחה לפתח, וכך נוצרה מסגרת שכל מי שרצו להיעזר בה נתלו בתכתיבי מדיניותה. בעקבות זאת התגבשה הציונות הסינתטית בהנהגתו של חיים ויצמן.

למעשה, ארבע מפלגות כלליהודיות התפתחו והתמסדו מתוך תנועת חיבת ציון הישנה: הציונות הכללית, כמתואר לעיל, הציונות הדתית, הציונות הרוחנית והציונות החברתית. אחרי הפילוג בחיבת ציון הדתית בין הציונות הדתית לבין החלק החרדי (שהצטרף אחר כך לאגודת ישראל האיצינית), התארגנה הציונות הדתית בתנועת המזרחי. המניעים שלה היו הכרה באחריות לכלל ישראל וביטחון שהציונות הדתית היא המייצגת את רוב בני העם היהודי המעוניינים בעלייה ואת רוב יהודי ארץ ישראל – שעל כן נאלץ הרצל לקבל את תנאי הציונות הדתית ולהסכים שההסתדרות הציונית תתמקד בנושאים החומריים והארגוניים, ולא תתערב בענייני החינוך של המגזר הדתי (זהו ההסכם שממנו נבע אחר כך הסטטוס־קוו ביחסים בין דתיים לחילונים ביישוב העברי, ואחר כך גם במדינת ישראל). מנגד פעלה ההכרה ביתרונות המדיניים, הארגוניים, הכלכליים והמקצועיים המודרניים של הרצל ותנועתו החילונית בהגשמת המטרות הארציות, הגשמיות, של הציונות: המשא ומתן המדיני, ניהול הקרנות, קניין הקרקעות, פיתוח הציויליזציה והאחריות לביטחון.

מנהיגי המזרחי האמינו שעל ידי כניסתם להסתדרות הציונית הם ישנו אותה מבפנים ויחזירו את הציונות, כלומר את כל הציונים, למקורה הראשון, שהוא תורת ישראל. הם העריכו שהציונים החילונים נמשכו להשפעה המבוללת של תרבויות העמים החילוניות עקב התמרדותם נגד הוריהם האדוקים, שדתייתם הזדהתה עם הגלות. ייאושם מן האמנציפציה והחלטתם לחזור אל היהדות – על ידי הגדרתה כהוויה לאומית כדי להחזיר לתוכה את התכנים הלאומיים שקיבלו מן הגויים המודרניים – נראתה למנהיגי הציונות הדתית חיובית

ביסודה, שהרי הדת היהודית אינה שוללת חיים ארציים מתוקנים וציוויליזציה ארצית. הציבור הדתי אכן צריך לתקן את יחסו הגלוי לצייויליזציה הארצית, וכאשר יעשה זאת, תוך כדי שיתוף פעולה עם הציבור החילוני, יצליחו להשפיע על הציבור החילוני לחזור בתשובה שלמה ליהדות של תורה ולקיום מצוותיה.

מפלגת הציונות הרוחנית, מייסודם של אחד העם, ח"נ ביאליק, א"ד גורדון ומרטין בובר, המשיכה את הדרך הרנסנסית העיקרית של חיבת ציון החילונית. הדגש ניתן בצרת היהדות הרוחנית, ולא בצרת היהודים הכלכלית, החברתית והמדינית, כי לפי הדעה הזאת, ההנחה שאפשר לפתור את שתי הצרות יחד לא הייתה ריאלית. הקמת מדינת היהודים בארץ ישראל נראתה למנהיגי הציונות הרוחנית אשליה הרת אסון, כמוה כהיית השבתאות: ארץ ישראל השוממת לא תוכל לפרנס את המוני העם הרעבים, וגם לא לתת חסות מפני האסון שכבר התחיל להתממש. העם עצמו ידע שהפתרון המיידי היחיד למצוקתו הכלכלית והמדינית הוא ההגירה לארצות הברית, הזקוקה לכוח אדם ופתוחה לקליטת יהודים על בסיס שוויון אזרחי.

אנשי הציונות הרוחנית סברו כי הציונות נחוצה כדי לפתור את צרת היהדות: עילית תרבותית-אידיאליסטית תעלה לארץ ישראל, מולדתו וערש תרבותו העצמית, ותקים בה מרכז רוחני, כלומר חברה יהודית מודרנית שתפרנס את עצמה בחקלאות ובחרושת, ותיצור תרבות יהודית רנסנסית שתשלב את מיטב הישגי הספרות הקנונית עם מיטב הישגי התרבות המודרנית היהודית-הומניסטית-חילונית. תפקיד המרכז יהיה הצגת מופת לחיקוי בשביל כל העם, שרובו יחיה בתפוצות העולם החופשי, כדי לאפשר לו לשמור על זהותו האתנית והתרבותית ולתמוך בחברה שתקים את המרכז ותקיימו. כך יפתרו צרת היהודים בתפוצות וצרת היהדות בארץ ישראל.

מפלגת הציונות החברתית, או הציונות הסוציאליסטית, מייסודם של משה הס, נחמן סירקין ובר בורוכוב, התפתחה מתוך הפלג החילוני של חיבת ציון אגב קליטת ההשפעה של התנועות הסוציאליסטיות ברוסיה – אך גם בהסתייגות מן המרקסיזם החומרני ומן האנטישמיות שהופנמה בו וחלחלה אל התנועות המרקסיסטיות בכל מדינות המערב וברוסיה בפרט.

הסוציאליזם היהודי התאפיין בייחודו כסוציאליזם לאומי, קונסטרוקטיבי ולא מהפכני, סוציאליזם שייצור את מוסדותיו בארץ השוממת, שבה יוכל לפעול על דעת עצמו. נוסף על כך הוא התאפיין ביניקתו ממקורות ישראל: תורת הצדק החברתי של נביאי ישראל ומצוות הערבות ההדדית והמחויבות לצדקה שבתורה שבעל פה, שקיימה את עם ישראל בגלות במסגרות הקהילתיות.

מנהיגי הציונות הסוציאליסטית הניחו שמדינת היהודים תוכל להיבנות רק כמדינה סוציאליסטית, מפני שרוב בני העם הפכו בזמן החדש לפרולטריון מנוצל ומדוכא. הוא לא יענה לקריאתו של הרצל לבנות מדינה שבה ינצלו אותו הקפיטליסטים היהודים. אגב,

הרצל עצמו הבין את הדבר ותכנן מדינת מופת חברתית שתהיה אור לגויים, וגם בכך חזר למעשה לחיבת ציון החילונית.

ב.

אם כן מכל ההיבטים האלה הייתה תנועת חיבת ציון - הדתית והחילונית - תנועת האם שממנה נולדה ההסתדרות הציונית על כל מרכיביה. כידוע, היא עצמה נוסדה בשלהי המאה ה־19. מה היה מקורה הראשון? מנקודת הראות של זמננו התשובה אירונית: חיבת ציון קמה כתנועה דתית מודרנית מתוך חוג תלמידיהם של גדולי רבני האורתודוקסיה החרדית במאה ה־19: ר' עקיבא איגר וחת"ם סופר. זו הייתה תגובת נגד לתנועה הרפורמית המתבוללת, שמחקה מסיודור תפילתה את זכר ציון וירושלים, אימצה את הלאומיות של עמי אירופה, הורתה את דרך ההתבוללות והכריזה שהמדינות שבהן היהודים מתאזרחים הן ארץ ישראל שלהם, ובירותיהן הן ירושלים שלהם.

מחוללה של תנועת חיבת ציון הדתית, הרב צבי הירש קלישר, קבע בספרו 'אמונה ישרה' שהיהודים הדבקים בתורתם לא יותרו עליה ועל לאומיותם המעוגנת בה, גם למען ההטבות שהקדמה המודרנית מציעה להם (אגב, ספרו 'דרישת ציון', שהוא חלקו השלישי של ספרו 'אמונה ישרה', שם שהוא תרגום עברי מדויק של המונח אורתודוקסיה, יוחד לוויכוח מקיף עם הרפורמה, וניכרת בו השכלתו הפילוסופית הכללית של קלישר). הוא טען שהם אינם רוצים אמנציפציה, שמשמעותה התאזרחות בארצות הגויים כיחידים במחיר הוויתור על זהותם הלאומית הנבדלת, כי יהדותם אינה דת בלבד, כפי שטוענים הרבנים הרפורמיים, אלא הם לאום בפני עצמו, ושיבתם בגלות ארעית. מולדתם היא ארץ ישראל ובירתם ירושלים, ושם הם עתידים לחדש את מלכותם. אם הגויים הנאורים, המגלים עניין במזרח התיכון, רוצים לעשות צדק עם היהודים ולאפשר להם להיות אזרחים חופשיים, עליהם לאפשר להם זאת כלאום, כלומר לאפשר ליהודים לחזור למולדתם ולהקים בה את מדינתם על פי חוקת תורתם. בעיני הרב קלישר הפתרון הנאות לבעיית הפרודוקטיביזציה של היהודים היה קניין ההשכלה המקצועית הנחוצה לתעסוקה בציוויליזציה מודרנית. במדינתם יוכלו היהודים לעשות זאת ככל העמים בתנאים שלהם, בלי להזניח את תורתם, שתהיה חוקת מדינתם, ובלי להסתכן בהתבוללות.

בתור מקובל, בשינוי יחס הממשלות הליברליות אל היהודים ובאפשרות לשוב לציון כלאום ראה הרב קלישר את שפקד אלוהים את עמו והוא קורא לו לשוב לארצו ביוזמתו העצמית. אכן, הקריאה שהרב קלישר דיבר עליה הייתה קריאה לשוב כלאום, ולא רק כעולי רגל יחידים הבאים להתפלל במקומות הקדושים אלא כדי לקיים את כל המצוות התלויות בארץ, שהן המצוות המזכות את עם ישראל להתנחל בארצו. זו תהיה התשובה

השלמה שעם ישראל נדרש לה, בחינת ההתעוררות מלמטה, כמו שהיה בימי עזרא ונחמיה. ההתעוררות מלמטה תמשוך אליה את ההיענות מגבוה: כאשר ייווצר בארץ יישוב יהודי ניכר שיפריח את שממותיה, ישוב אלוהים להנהיג את עמו בגילוי פנים ויופיע משיח בן דוד, והוא ישלים את קיבוץ הגלויות, יקים את המלוכה ויבנה את המקדש.

הרי שלפנינו הגשמת חזון אחרית הימים המשיחית המסורתית-דתית, אבל בתהליך היסטורי ריאלי ובהתארגנות לאומית מקבילה להתארגנותם של לאומי אירופה. מיותר לומר שזו הייתה השפעת אביב העמים, שהתחולל באמצע המאה ה־19. עמיתו של הרב קלישר, הרב יהודה אלקלעי, הציע התארגנות פרלמנטרית כללי-יהודית מקבילה לזו של לאומי אירופה. התארגנות כזו תייצג את העם היהודי, תישא ותיתן עם המעצמות ותפתח את הארץ להתיישבות יהודית בהיקף לאומי. אם כן, ברור שקלישר ואלקלעי התכוונו לתנועה לאומית מודרנית ולא להמשך שגרתו של עליית יחידים למקומות הקדושים להתפלל על הגאולה. בתוכנית זו אפשר לראות אפוא את הדגם הראשון לתוכניתו המדינית של הרצל, וכמה מחוקרי תולדות הציונות אכן סבורים שהרצל שמע בנעוריו על תוכניתו של אלקלעי והושפע ממנה.

נדגיש עתה את משמעותם של דברים אלה מבחינת יחס היהדות החרדית למודרנה. בשל נאמנותה להלכות השולחן ערוך וביקורתה על אורח החיים החילוני היא נחשבה בעיני מנהיגי התנועות הדתיות והחילוניות המודרניות לתופעה אנכרוניסטית: שורר עיקש ומאובן של דרכי החשיבה, ההשכלה ואורחות החיים מימי הביניים החשוכים. אבל היוזמה שגילתה חיבת ציון, שנולדה בחיק התנועה החרדית שהצהירה כי החדש אסור מן התורה, מעידה שהערכת מנהיגי התנועות המודרניות הייתה פשטנית ושטחית ומבוססת על דעה קדומה. החדש שאסר חת"ם סופר היה התנועה הרפורמית, שראתה בחידושי המודרנה ערך עצמי והגדירה כל חדש באשר הוא כטוב וכל ישן באשר הוא כרע.

אם כן לא הייתה זו דבקות בישן לשמו, כי אם דבקות בעיקרון של נצחיות התורה. התפנית לחומרה בפסיקת ההלכה כדי להדוף את הרפורמה הייתה על רקע זה חידוש גדול, וחידוש זה נבע מצורכי המגננה על הזהות העצמית הנתקפת בשם המודרניות. ואולם תפנית זו לא עצרה את הדינמיקה של ההלכה המתחדשת על פי עקרונות התורה שבעל פה כדי להתאימה לתנאים ולאגרים המשתנים בכל עת. במילים אחרות, החרדיות הייתה תגובה ביקורתית על המודרנה, ולפיכך הייתה גם חלק בלתי נפרד ממנה. הדעת נותנת שלא הייתה אפשרות אחרת. תנאי המציאות של העם כולו השתנו, ולא היה מנוס מהסתגלות אל התנאים האלה, כולל לדרכי המחשבה החדשות. הוויכוח בין התנועות השונות בעם היהודי, שהגיבו למעשה זו על טענות זו, לא היה על עצם ההכרח להסתגל אל המודרנה כי אם על הדרך הנאותה ליחידים ולעם להסתגל כדי לחיות.

לבסוף, נעיר שהמסקנה הציונית שהפיק הרצל מניתוח מצבו של העם היהודי בין העמים הייתה למעשה ההודאה המאוחרת שהוגי הדעות החרדים מחוגו של הרב קלישר

הבינו את משמעותה של המודרנה מבחינת העם היהודי טוב יותר מיריביהם הרפורמיים. לתבונה זו יש חשיבות מכרעת מבחינת חקר מקורות הציונות כתנועה לאומית. הציונות הושפעה ללא ספק מן ההתעוררות הלאומית באירופה, אבל היא לא המציאה את הלאומיות היהודית ובוודאי לא את השאיפה לשוב לציון ולקומם בה את מלכות ישראל, אלא חזרה ואישרה אותן כאמת בסיסית, והתאמצה לגלות, בנסיבות של המודרנה, את האפשרות העדיפה מנקודת הראות התורנית.

אין להתפלא אפוא שחיבת ציון, שנולדה בחוגים החרדיים, עוררה את תשומת ליבם של המשכילים היהודים שהתנגדו להתבוללות מנקודת הראות של הלאומיות היהודית. משכילים אלה, דוגמת ההיסטוריון הלאומי צבי גרץ ומנהיג הפועלים הסוציאליסטי־הלאומי משה הס, הצטרפו לתנועת חיבת ציון הדתית, ולמדו לראות גם בחסידות ובהתנגדות את ההיבט הלאומי המודרני שהיה בהם. הם הניחו בהצטרפותם את היסוד לחיבת ציון החילונית, שהזדהתה עם המודרנה אבל ידעה גם לבקר אותה בכלים שלה ולתבוע את זכותם של היהודים למדינה שבה ייתנו ביטוי לעצמיותם התרבותית־יהודית הייחודית, היונקת מן המקורות שהנחילה להומניזם האירופי המודרני.

בהקשר זה יש לשים לב שחיבת ציון החילונית, המיוצגת בידי אישים יוצרים ובהם גרץ, הס, סמולנסקין, ליליינבלום, פינסקר, בירנבוים, אחד העם, ביאליק, גורדון ובובר, פעלה כתנועה חברתית־תרבותית ולא כמפלגה פוליטית. היא ייסדה מוסדות חינוך: גני ילדים, בתי ספר עממיים ותיכונים, סמינרים למורים ואת האוניברסיטה העברית, יזמה כתבי עת והוצאות ספרים ומטרתה הייתה המשכת הרנסנס העברי הלשונית־תרבותית שהתחילה תנועת ההשכלה העברית הקדם־ציונית במזרח אירופה. מכל הבחינות האלה זה היה המשך המפעל של חיבת ציון החילונית.

ג.

זוהי ראשית התשובה לשאלה המתעוררת בשלב האחרון של דיון זה: מה היו מקורותיה של תנועת חיבת ציון על שני אגפיה? התשובה הפשוטה העולה מן העיון בהגות של חיבת ציון לזרמיה היא שהיו אלו שלוש תנועות הרנסנס הגדולות שעל ידיהן נכנס עם ישראל לעידן שההיסטוריונים והפילוסופים שעיצבו את דמותו וחקרו את תולדותיו מכנים 'הזמן החדש'; הזמן שאפיינו האליטות החברתיות, שהובילו אותו בשאיפתן להתחדשות ולקדמה מתמדת בכל תחומי הציוויליזציה והתרבות. אולם, עד מהרה התברר שאליטות אלו הגשימו את שאיפתן למען עצמן על חשבונם של מעמד איכרים מנושל מאדמתו, מעמד פועלים מנוצל, מיעוטים לאומיים מדוכאים ועמים 'מפגרים' שכבשו מעצמות אירופה ה'מתקדמות'. שאיפות אלו חוללו משבר מתמשך, מעמיק והולך, והוא בא לידי ביטוי במלחמות מעמד

מבפנים ובמלחמות בין־לאומיות מבחוץ, ואלו נעשו רצחניות בקנה מידה גדל והולך בזכות הקדמה המדעית־טכנולוגית והארגונית־תקשורתית־צבאית.

בעם היהודי המעבר מן העידן הישן לעידן החדש בא לידי ביטוי בשלוש תנועות־עם חדשניות שלחמו זו בזו ופילגו את העם היהודי: החסידות, ההתנגדות וההשכלה. שלוש התנועות התמודדו עם אותו אתגר קיומי שנבע מהמהפכים שחוללו את המודרנה: המהפך המדעי, המהפך התעשייתי, המהפך הפוליטי־לאומי־דמוקרטי והמהפך התרבותי־הומניסטי־חילוני. שלוש התנועות האלה המשיכו לפעול ועיצבו את דמותו התרבותית ואת גורלו ההיסטורי של העם היהודי לטוב ולרע במשך כל העידן המודרני, וכיום הן ממשיכות לפעול גם בעידן המכונה פוסט־מודרני. ב־300 שנות פעילותן הן עברו תמורות רבות שנבעו מהתנגשותן זו בזו, מהשפעתן זו על זו ומהתמודדותן עם השינויים והתמורות בציוויליזציה המערבית המודרנית שהעם היהודי נקלע אליה כעם גולה, אך הן עדיין קיימות ברציפותן האידיאולוגית והממסדית.

משמעותה של עובדה זו פשוטה: תנועת ההשכלה, שהתייחסה מלכתחילה בחיוב כלפי המודרנה בשל אמונתה שהקדמה הכוללת תפתור גם את בעיית העם היהודי ותגאל אותו מגלותו, אכן ראתה בדרך כלל בחסידות ובהתנגדות תנועות מאובנות או ריאקציוניות, הדבקות בישן ומסתגרות בו. גם ממשיכי דרכה של ההשכלה בימינו, אנשי האקדמיה, מעריכים כך את החסידות ואת ההתנגדות, אולם זוהי דעה קדומה, המעוגנת באמונה הבלתי־ביקורתית בקדמה כוללת, למרות כל אכזבותיה. בפועל, תנועות אלו הן תוצרי המודרנה. הן היו ועודן מרכיבים דיאלקטיים בהווייתה המסוכסכת, המלאה סתירות, הישגים גדולים וכשלים גדולים יותר.

אכן, מבחינתו של העם היהודי הגולה היה המעבר מימי הביניים לזמן החדש משבר חמור. משבצת קיומו בגולה מבחינה כלכלית, חברתית ופוליטית התחילה להיעלם במהירות מאימתו, והוא ניצב על פרשת דרכים פלגנית שבו־זמן איימה על קיומו הפיזי ועל זהותו הרוחנית. יחידים בעלי כישורים פיננסיים הצליחו להגיע למקורות הפרנסה החדשים ולשגשג ברמה גבוהה מאוד. כיחידים הם הצליחו לרכז בידם עוצמת השפעה כלכלית ופוליטית הן על השלטונות הן על הציוויליזציה במדינות מושבם, אבל הם לא הביאו לידי ביטוי כוח קיבוצי של העם היהודי. להפך. הם עוררו נגד עצמם ונגד עמם קנאה ושנאה שטנית, בעוד המוני העם היהודי – קרי העם כקולקטיב – הידרדר לעניות מנוולת, לתרבות של עוני, לאובדן ביטחון הקיום הפיזי ולעיוות הזהות הרוחנית.

שלוש התנועות שנזכרו לעיל קמו אפוא על אותו רקע משברי הרה־אסון, שהתגשם בשואה בהיקף חסר תקדים. הן הגיבו על אותו המשבר בשאיפה להיחלץ ממנו, ובכך דמו זו לזו, אבל כל אחת מהן פעלה במסגרת הנסיבות הגאופוליטיות של סביבתה ובהתאם לפוטנציאל התרבותי שלה ולאפשרויותיה. כולן הפנימו את התמורה שהתחוללה סביבן והבינו שהן ניצבות על סף של עידן חדש המחייב, או מאלץ, לנקוט אסטרטגיות קיום

חדשות הן ליחידים הן לקהילות ולעם כולו. אותן אסטרטגיות מחייבות, או מאלצות, שינויים מהותיים בהתארגנות החברתית-פוליטית, באוריינטציה הרעיונית, בהוויה התרבותית וגם באורח החיים הדתי.

במובן זה תנועות אלו לא נבעו ממורשת העבר המשותפת לשלושתן, כי אם התחדשו מן התמורות בסביבתן הלא-יהודית ויצרו בפועל מציאות אחרת מזו שבה קמו. כל אחת מהן פיתחה את האסטרטגיה שלה, וכיווני ההתפתחות סתרו זה את זה. בדיעבד שלוש הוליו, כל אחת בדרך שלה, להתבוללות עד כדי טמיעה או להסתגרות עד כדי קנאות פונדמנטליסטית אכולת שנאה, מן הצד האחד, ולקראת תחיית מלכות ישראל בארץ ישראל כיעד של תחייה מחדשת שהעם היהודי שאף להגשמתו לאורך הדורות, שעתה הגיע הזמן שבו הוא מוכרח להתגשם, כי כלו כל הקיצים מן הצד האחר.

מהקבלה תכליתית זו של האסטרטגיות הסותרות זו את זו נולדה הדיאלקטיקה המוזרה שאפיינה את יחסי שלוש התנועות המודרניות האלה זו אל זו: השאיפה לאחדות שיוצרת פילוג ומעמיקה אותו, והפלגנות המחזקת את השאיפה לאחדות ומגבירה אותו. כל אחת מן התנועות האלה שאפה לאחד את כל העם היהודי – בדרך שלה כמובן – כי האחדות המאפשרת את גיוס כל הכוחות הלאומיים הייתה תנאי להיחלצות מן המשבר. אולם, שאיפת כל אחת מהן לאחד את העם על פי האידיאולוגיה שלה הולידה את התוצאה ההפוכה: מלחמה שהעמיקה את הפילוגים בין התנועות וגם בתוכן, והפכה אותן לקרעים שאי-אפשר לאחות, אבל בלי לחרוג מן הזירה המשותפת שעיצבה אחדות גורל שאינה מאפשרת לשום תנועה לוותר על חלקי העם שמייצגות התנועות המתנגדות לה.

מתוך כך התעוררו גם האליטות הלאומיות האחראיות וחיפשו את דרך האמצע שתוכל ליצור שיתוף פעולה כללי-יהודי במלחמה על הקיום. אכן, מאליטות אחראיות אלו, שבאו מכל שלוש התנועות הנלחמות זו בזו, ניזונו חיבת ציון, ואחריה הצינות, כתנועות של אוטואמנציפציה הצופנת בחובה מאויים של משיחיות דתית וחילונית, אך תואמת את תנאי המציאות הריאלית.

נדגיש שוב: אליטות אלו, שנעו אל המרכז המגשר, התפתחו גם מן ההשכלה, גם מן החסידות וגם מן ההתנגדות, ובצד האיבה יצרו גם גילויי פתיחות והבנה ביניהן. בהקשר זה ראוי לזכור את הטראומה של הכשל המשיחי שחוללה השבתאות, שעוד הייתה טרייה בתודעת כל בני העם היהודי בכל הגלויות. אחרי שבתאי צבי לא יכלה שום תנועה יהודית ללכת בדרך המשיחיות המיסטית המתעלמת מן הכוחות החברתיים והפוליטיים הפועלים במציאות. אכן, גם התנועות המשיחיות נזהרו מפני דחיקת הקץ, והתירו רק עשייה לגיטימית מנקודת הראות של השלטונות הן בארצות הגולה הן בארץ ישראל. עם זאת התזוזה לעבר שיבת יחידים וחבורות לארץ ישראל, כדי להרחיב את הקהילות החיות בארץ, כדי לקיים את המצוות התלויות בארץ ובדרך זו להכשיר את התנאים לגאולה השלמה, הייתה ברורה ומובהקת.

החסידות התפתחה בארצות מזרח אירופה, פולין ורוסיה, שפיגרו מבחינת ההתפתחות הכלכלית, החברתית, המדינית והתרבותית שאפיינה את העידן המודרני. דווקא בהן הצטופפה האוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר בעולם. היה זה בתחום מושב גטואי, שיצר מסה עממית גדולה, שהייתה מסוגלת לממשל עצמי בתחום מושבה, אבל הייתה נתונה בתנאי מצור מטעם המשטר הפאודלי העריץ, שנאבק בכוחות שהתקוממו נגדו בהשפעת מדינות הלאום הליברליות במרכז אירופה ובמערבה. בתשתית פעלו התמורות החברתיות שנבעו מן המהפכה התעשייתית: מצוקת השכבות העממיות מזה וחשש השלטונות מפני המהפכה הפוליטית הממשמשת ובאה מזה, תועלו לשנאת יהודים דתית, וזו תוגברה באנטישמיות גזענית. כאמור, מלבד שכבה דקה של אנשי פיננסים, קבלנים וסוחרים גדולים (שעלו לגדולה כמשרתי השלטון המעוניין בפיתוח הכלכלה המפגרת), הפכו רוב בני העם היהודי, שהשתייכו בעבר למעמד הבינוני, לפרולטריון מחוסר עבודה מפרנסת, דחוי ובזוי גם בעיני המעמדות הנמוכים וגם בעיני המעמדות הגבוהים, והיו לשק החבטות שספג את התסכול של אלו ושל אלו.

במציאות זו לא נוצרה אפשרות של אמנציפציה ושל ההתבוללות עממית בשכבות החברה הגבוהות. כאמור, רק שכבה דקה של אנשי פיננסים מוכשרים הצליחה להתנתק מעמה ולהתבולל במעמד הבורגני הגבוה, אולם המוני העם היהודי נאלצו להתמודד עם העוני המחמיר והולך ועם הפרעות (שקיבלו עידוד מצד השלטונות) באמצעות המשאבים החומריים הדלים שעמדו לרשותם ועל יסוד מורשתם הדתית. לשם כך נדרשה מנהיגות חדשה שתתפוס את מקומה של המנהיגות הקהילתית המסורתית, שהפכה למעשה למכשיר של דיכוי וניצול מצד השלטונות. אם כן, נוצר חלל במנהיגות, ולתוכו נכנסו שתי המנהיגויות החדשות, המנהיגות החסידית מזה והמנהיגות המתנגדת מזה. אומנם שתי המנהיגויות האלו טענו ללגיטימציה של המקורות הקנוניים, אבל היו בהן חידושים מהפכניים הן מבחינה תאולוגית הן מבחינה מוסרית-חברתית הן מבחינה פוליטית-תארגנותית.

המנהיגות החסידית הייתה קודם כל מנהיגות רוחנית מורדת שבאה מן העם, פנתה אליו במישרין והביאה לידי ביטוי את מצוקותיו, בייחוד את אי־שביעות רצונו מן המנהיגות הרבנית-גבירית הישנה, שכשלה במילוי חובותיה. כמו כן, מנהיגות זו יזמה צורת התארגנות חדשה, נוסף על צורת ההתארגנות הקהילתית המקומית המעורערת בגלל אובדן משאביה מבפנים ואובדן תמיכת השלטונות מבחוץ. ההתארגנות החדשה הייתה תנועה ארצית והייתה מסוגלת לגייס תרומות מכל רובדי העם ומעמדותיו על בסיס זיקה אישית אל הצדיק, שניתן בכריזמה תאולוגית-מלכותית. בכריזמה זו קנתה המנהיגות החסידית הן את אמון העם הן את אמון השלטון הלא־יהודי, שכלפיו הפגינה נאמנות. על ידי אמון העם בה היא הגבירה את העזרה ההדדית ואת האחדות בין חסידי כל צדיק שבחצרו התכנסו, וגם הצליחה למתן גזרות קשות מצד השלטון ואף לבטלן. בכך החזירה לעמה מידה מסוימת של ביטחון הקיום שאבד, סיפקה פיצוי רגשי ורוחני למכאובי הגלות וחיזקה בו את התקווה

כי על ידי הדבקות בצדיק, המרומם את רוחו, העם מקדם את תקוות הגאולה שתבוא מגבוה. החסידות הטרימה אפוא את הגשמת החזון של תקומת מלכות בית דוד בגלות, מנעה את דחיקת הקץ המשיחית, ועם זה עודדה את העלייה לארץ ישראל ואת התמיכה בכספי תרומה ביישוב היהודי החסידי בארץ ישראל.

בדברים אלה אני מבקש להזכיר עובדה שחוקרי החסידות בזמננו נוטים לשכוח: החסידות הייתה ועודנה תנועה חברתית-פוליטית מלכותית-תאוקרטית, וזה היה סוד הצלחתה בקרב המוני בית ישראל. התורה המיסטית שפיתחה החסידות נועדה לחזק את הכריזמה המלכותית של הצדיק, שמכוחה העניק לחסידיו את חוויית ה"יחד" ואת ההרגשה שאלוהים מלכם, שמלכותו קיימת לעד בשמי מרום; שאלוהים לא הסיר את השגחתו מעמו אלא הוא מצפה בקוצר רוח שיחזרו אליו בתשובה שלמה כדי שיוכל לגאול אותם גאולה שלמה, ובכך פתרו גם את התחזית הברורה, שמצד הגויים קץ גלות עם ישראל בתוכם קרוב מאוד לבוא.

ההתנגדות לחסידות התפתחה באותן נסיבות של גלות, אולם היא התפתחה בליטא, שגבלה בגרמניה והושפעה מן התרבות האוניברסיטאית המודרנית שלה. אפשרות של אמנציפציה לא נוצרה גם בה, אבל השפעת ההשכלה המדעית המודרנית הגיעה אל היהודים וקידמה סוג אחר של רנסנס רבנית-אוקרטי-גלותי: האריסטוקרטיה של לומדי התורה לשמה, המושלים מכוח המופת של הנהגתם המוסרית, האמורה גם היא להבטיח חיים חברתיים מתוקנים ברוח המוסר בהווה וגאולה שלמה בעתיד הקרוב. רנסנס זה התמסד בשיבת וולוז'ין, שייסדו תלמידי הגאון מווילנה. היא תפקדה למעשה כאוניברסיטה לאומית לתלמוד תורה ולקיום מצוותיה, ומטרתה הייתה להכשיר את העילית הרבנית הכריזמטית-הלכתית ולהסמיך אותה הן מבחינת דרכי הלימוד וההוראה הן מבחינת גיוס הכספים מכל פלגי העם.

לעומת החסידות וההתנגדות, תנועת ההשכלה התפתחה במדינות מרכז אירופה (גרמניה ואוסטריה) ומערבה (צרפת ואנגליה), שבהן ריכוזי היהודים היו קטנים למדי, ורמת ההתפתחות התרבותית, המדעית, הטכנולוגית והפוליטית הייתה גבוהה. באותן מדינות נוצרה אפשרות של אמנציפציה, אבל השגתה הותנתה במאמצי השתנות והסתגלות שמשמעותם ויתור על הזהות העצמית באמצעות הפנמת ערכי הציוויליזציה וההשכלה המדעית והטכנולוגית והפנמת הקולטורה (התרבות) הלאומית, של העמים הקולטים. זו הייתה דרישה להתבוללות עד כדי טמיעה, ורוב יהודי מדינות אלו נענו לה. הם רכשו השכלה כללית מודרנית בלשונות הגויים, עבדו במקצועות יוקרתיים מנקודת הראות של המודרנה ואימצו את הקולטורה ההומניסטית המודרנית. מכאן נבעה ההגדרה העצמית של תנועת ההשכלה כתנועה מודרנית, שתייגה את החסידות ואת ההתנגדות כתנועות מורדות אור, שהן למעשה שרידים מאובנים של ימי הביניים.

אולם לא היה זה סוף פסוק. התפשטות תנועת ההשכלה ממרכז אירופה למזרח פילגה אותה לשתי מגמות: מגמת ההתבוללות לשם מימוש האמנציפציה במדינות מרכז אירופה ומערבה (התנועות הדתיות-מודרניות), ותחיית הלאומיות העברית במדינות מזרח אירופה, שבהן לא הייתה כאמור אפשרות של אמנציפציה. ההשכלה המזרח-אירופית קראה להתארגנות לאומית עצמית של היהודים במישור בית הספר ולרנסנס תרבותי השואב מן המקורות העבריים הקנונים, בייחוד התנ"ך, ושואף למודרניזציה של סדרי הקהילה היהודית, להתאוששות כלכלית על ידי פרודוקטיביזציה מקצועית, ולפיתוח תרבות עברית לאומית חילונית מודרנית. למעשה, כמו החסידות וההתנגדות, היא חתרה תחילה לחידוש האוטונומיה הפוליטית הלאומית היהודית בארצות מזרח אירופה, כך שתהיה שלב קודם לשיבת היהודים לארצם כאחד הלאומים המודרניים, כאשר תאפשר זאת התפתחות הנאורות בכל מדינות אירופה.

אכן, הרעיון הזה מצוי כבר אצל המשורר והוגה הדעות המשכיל העברי נפתלי הרץ וייזל (בספרו 'שירי תפארת', שהוא האפוס של יציאת מצרים וההתנחלות בארץ), ובפתיחת החיבור 'מורה נבוכי הזמן' של ר' נחמן קרוכמל. אין להתפלא אפוא שכאשר התברר שאין סיכוי להקים אוטונומיה יהודית במזרח אירופה ושהאמנציפציה בארצות מרכז אירופה ומערבה מביאה לידי התבוללות עד טמיעה, הפכה תנועת ההשכלה המזרח אירופית כולה לחיבת ציון – חלקה דתי מודרני וחלקה חילוני מודרני.

עד כה הדגשתי את ההיבט הרעיוני-פוליטי של ההקבלה בין החסידות, ההתנגדות וההשכלה כתנועות מודרניות, ועתה אדגיש את ההיבט הסוציולוגי והכלכלי-פוליטי שלה, שבא לידי ביטוי בניעות שהתחוללה עקב מהפכי המודרנה. הכוונה היא קודם כל לניעות החברתית: שני מעמדות חדשים צצו בערים הגדולות, המעמד הבורגני מזה ומעמד הפועלים השכירים מזה. ניעות מעמדית זו נכרכה בניעות גאוגרפית מן הפריפריה הכפרית למרכז העירוני. זה הסדר הראשון שהעלה את המשטר הדמוקרטי הריכוזי. הסדר השני היה הניעות הלאומית מבחינת רמת הפיתוח של הציוויליזציה הטכנולוגית ומבחינת עוצמתה הכלכלית והצבאית, והניעות האימפריאלית, תחילה במגמת ההפצה של המשטר החדש ואחר כך במגמה של כיבוש מקורות משאבי הטבע והשווקים לתעשייה המתפתחת. בהיבט התחילה גם הניעות של ההגירה המסיבית ממדינות אירופה הצפופות לארצות שכבשו כדי לפתחן ברמה מודרנית למען המדינה הכובשת (הקולוניאליזם).

ניעות משולבת זו הביאה לידי ביטוי את הדינמיקה המוטבעת בסדרי השלטון הן בכיוון של הקדמה המדעית-טכנולוגית והחברתית-פוליטית הן בהתארגנות הפוליטית של תנועות רעיוניות-אינטרסנטיות שהפכו למפלגות המייצגות את האינטרסים של כל חלקי העם שמייצגות המפלגות. המשטר הדמוקרטי הוא משטר תנועתי-מפלגתי; דרך המפלגות הוא מגבש את הרצון הלאומי הקובע את מדיניות הממשלות הריכוזיות.

התמוטטות הקהילות המקומיות נבעה מאותה ניעות מעמדית-גאוגרפית, אבל בתנאים המיוחדים של העם היהודי הגולה, שלא שלט בתהליכים ששינו את המציאות בציוויליזציה שקיומו נתלה בה, אלא התהליכים שלטו בו, והוא הוכרח להסתגל אליהם. על סף הזמן החדש נאלץ אפוא העם היהודי לאחוז שוב את מטה הנדודים בידו ולגלות מן העיירות לערים, מארץ לארץ ואחר כך מיבשת ליבשת, כך שהגלות שוב קיבלה פנים של עקירה, הגירה והישתלות מחדש.

מכאן נובע גם אופיין התנועתי-מפלגתי המודרני של החסידות, ההתנגדות וההשכלה, ומכאן נבע הצורך של שלושתן לשוב ולכונן את המרכז הלאומי – כל אחת בדרכה. הסיבה הפוליטית הפנימית שעוררה את הצורך הזה ברורה: להבדיל מהמפלגות שכוננו את המדינות הלאומיות בארצות הגויים, לא הייתה למפלגות היהודיות מסגרת ממלכתית לגיטימית הן מנקודת הראות היהודית-דתית הן מנקודת הראות של מדינות הגויים. המקום היחיד שבו יכלה התאוקרטיה היהודית להתכונן מחדש עלי אדמות כמלכות יהודית לגיטימית על פי התורה ועל פי משפט העמים, הייתה ארץ ישראל, שבה שררה גלות קשה יותר מכל גלות אחרת.

המפלגות היהודיות נדרשו לתפקד בתנאי הסדר המדיני החדש בלי מרכז מדיני מאחד. בלית ברירה יצרה לה כל תנועה יהודית ארצית ובין-ארצית מרכזים ארעיים בגלות, בקהילות המתערערות, אבל בזמן עודדו כולן את הגברת הנוכחות היהודית בארץ ישראל, כדי שיוכלו להקים בה מחדש את המרכז הלאומי – כאשר תכשר לכך השעה – שכן לכל המנהיגויות היהודיות היה ברור שתמורות הזמן החדש דוחפות את העם היהודי אל מחוץ לארצות מושבם בגלות, והן מאותתות בכך על קץ הגלות. מכאן משמע, שבזמן החדש הגשמת חזון תקומת מלכות ישראל בארצו, שליווה את העם היהודי במהלך כל דורות הגלות, הפכה לברירת החיים היחידה שנתרה לו.

אם כן, צדקו החוקרים שטענו שהציונות כמהלך של גאולה עצמית (אוטואמניפיציה) היא תנועה מודרנית, אולם טעו מי שהוציאו מן העידן המודרני את החסידות, ההתנגדות, ההשכלה וחיבת ציון הדתית, שכן בכך נעקרת הציונות משורשיה, מרוקנים אותה ממכלול תכניה היהודיים וההומניסטיים והופכים אותה בפועל לתנועה קצרת ימים שחלף זמנה.